

Іващенко В. А.,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКО-ІМПЕРСЬКОЇ МОДЕЛІ ПАТЕНТНОГО ПРАВА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Анотація. У статті проаналізовано один із етапів формування інституту патентного права в Російській імперії. Автором розкрито основні кроки та процес напрацювання законодавства, яке регулювало винахідницькі правовідносини в українських землях, що входили до складу Російської імперії. Висвітлено механізми регулювання винахідницьких правовідносин. Показано процес еволюції критеріїв патентоздатності винаходів.

Ключові слова: Російська імперія, законодавство, винахід, відкриття, технічні удосконалення, привілеї.

Постановка проблеми. Ефективне функціонування законодавства загалом та у сфері інтелектуальної власності – зокрема, напряму залежить від його досконалості та належної підготовки, у ході здійснення якої активно враховується попередній правовий досвід. Зважаючи на це, актуальним, на нашу думку, є дослідження правового досвіду, що склався в українських землях в різні історичні періоди, зокрема і за часів Російської Імперії, для можливого застосування елементів останнього під час удосконалення законодавства у сфері інтелектуальної власності сучасної України.

Стан наукового вивчення теми. Загалом, окремі аспекти окресленої нами теми піднімалися в дослідженнях таких науковців, як В. Афанасьєвої, Г. Довгань, Т. Васковської, А. Пиленка, В. Орлова, Г. Чернічкіної, та інших дослідників.

Мета статті – проаналізувати процес становлення системи охорони винаходів, удосконалень та наукових відкриттів в Російській імперії та українських губерніях, що входили до її складу у першій половині ХІХ ст. Визначити позитивні і негативні елементи вказаного процесу.

Викладення основного матеріалу. Важливою сферою законодавства є інститут права промислової власності, під якою сучасна юридична наука розуміє розвиток сфери винахідництва, раціоналізації та засобів індивідуалізації. Першим законом, який регулював винахідницькі правовідносини у Російській імперії, був ухвалений 17 червня 1812 р. «Маніфест о привілегах на разные изобретения в художествах и ремеслах» (далі – Маніфест 1812 р.). Деякі дослідники називають його першим патентним законом у Російській імперії. На нашу думку, його можна вважати таким лише умовно, оскільки патентної форми охорони він не вводив. Привілеї, які видавали згідно з Маніфестом, мали дещо інше значення. Загалом, привілеї у Російській імперії кваліфікували як надане імператором особливе право або становище. Привілеї на винахід чи на відкриття засвідчував створення винаходу. Патент закріплював права на винахід, зокрема з правом авторства. Цікавим є те, що окремі дослідники характеризують названий нормативний акт як початковий етап охорони промислових зразків. Сучасне тлумачення «Изобретения в художествах» можна вважати промисловими зразками або рішеннями у сфері дизайну [1, с. 274]. У період із 1812 р. до 1933 р. згідно з Маніфестом 1812 р. вида-

но лише 74 привілеї, що засвідчує його вкрай низьку ефективність. 22 листопада 1833 р. закон ухвалений у новій редакції, що була чинною аж до 1870 р. [2, с. 22–23].

Патентне законодавство Російської імперії не оперувало терміном патент. Після оновлення законодавства монополні права засвідчували привілеями. Аналізуючи положення Маніфесту 1812 р., зазначимо, що це був оновлений системний нормативний акт, який закріплював права на винахід та відкриття. За своєю структурою, він складався з 6 розділів і 21 параграфа [3].

Відповідно до § 1 привілеєм було свідоцтво, що підтверджувало факт створення винаходу й визнання урядом виняткових прав на нього у власника. Засвідчуючи факт представлення, законодавець не регламентував механізму перевірки авторства пропозиції та її належності заявникові. З огляду на це, у судовому порядку допускали оскарження належності привілею (§ 3).

Нормативний акт окреслював загальні засади охорони винаходів і відкриттів, однак він конкретно не давав відповіді, яку пропозицію розуміли під винаходом, а ще цікавіше, як витлумачували відкриття. Для розмежування відкриття й винаходу брали до уваги глобальність пропозиції та суб'єктивний рівень новизни, який визначав власне автор. Оскільки перевірка пропозиції відбувалася формально, можемо допустити, що привілеї видавали на те, що зазначав автор.

Власник привілею мав виняткове право користування й передання привілею іншим особам. Власникові привілею гарантували судовий захист порушених прав, компенсацію збитків, він міг протидіяти будь-яким підробкам. Привілеї видавали заявникові, який перший подасть уряду точний опис винаходу чи відкриття, з усіма кресленнями й вихідними даними, а також сплатить збір. У Маніфесті 1812 р. були відсутні чіткі критерії патентоздатності винаходу, однак у § 7 зазначали, що на предмети, які не приносили користі або могли завдати шкоди, патенти не видають. Отже, вимога корисності винаходу чи відкриття в тодішньому законодавстві все ж існувала. Подальше існування вимоги щодо корисності пропозиції простежувалося в пізнішому імперському, а згодом – у радянському законодавстві 20–30 рр. ХХ ст.

Була передбачена можливість видання привілеїв на іноземні винаходи та відкриття, проте в 1812 р. порядку видання законодавцем розроблено не було, тому привілеї іноземців визнавали автоматично. Порядок видання привілею та його зміст регламентували розділи 2–3.

Прохання про видання привілею подавали до Міністерства внутрішніх справ. Згодом цей порядок змінили, заявку почали подавати до Міністерства фінансів. До прохання додавали опис пропозиції з вказівкою щодо корисності винаходу чи відкриття. У Міністерській раді, насамперед, перевіряли корисність пропозиції; далі заявка надходила до Державної ради для остаточного схвалення. Водночас, пропозицію перевіряли на новизну,

однак така перевірка полягала не в аналізі новизни рішення, а в з'ясуванні того, чи немає схожих привілеїв (§ 12).

За видання привілею сплачували мито, його розміри залежали від терміну охорони, який обрав заявник. Так, мито становило за 3 р. – 300, 5 р. – 500, 10 р. – 1500. Максимальний термін дії привілею – 10 р. за умови сплати всіх державних зборів (§ 16).

Для недопущення подання заявок вже на отримані привілеї та з метою поширення інформації про нові винаходи й відкриття, у серпні 1814 р. міністром внутрішніх справ О. Козодавлевим була подана до Державної ради пропозиція проводити офіційну публікацію виданих привілеїв. Пропозиція була втілена в нормативний документ – «Мнение Государственного совета», що регламентував обов'язкову вимогу до публікації опису або відкриття у «Відомостях обох столиць». Також згідно з § 17 розміщували відомості про закінчення терміну дії привілею для його широкого використання в суспільстві [4].

У прикінцевому розділі вміщено положення, які регулювали питання щодо підсудності справ в органах, що проводять розгляд. Судовий розгляд проводили в Раді Міністерства внутрішніх справ із залученням фахівців. Справу вивчали колегіально, рішення Ради могло бути оскаржене в сенаті як в останній інстанції. Маніфест 1812 р., хоч і мало нагадував сучасне патентне законодавство, однак послугував ключовим моментом у становленні власної моделі інституту права інтелектуальної власності. Одним із перших привілеїв, що був виданий на території України за правилами Маніфесту 1812 р., став привілей на винайдену двома братами, синами механіка арсенального технічного училища Федором і Олександром Утгофами, машини для різання шкіри на площині. Прохання про видання привілею подане 13 липня 1923 р., розгляд прохання тривав близько трьох років. На той час така тривалість була нормальною практикою. Із проханням брати подали квитанцію про сплату 5000 руб. та повну технічну документацію з кресленнями, малюнками й описом. У процесі розгляду прохання Радою при Міністерстві внутрішніх справ констатована новизна й відсутність привілею на подібний винахід. Після відсутності заперечень із боку міністра й рішення Державної ради братам Утгофам видали привілей терміном на 10 років [5, арк. 3]. Ці факти були непоодинокі, аналогічне прохання на видання привілею для використання молотильної машини подане поручиком Чаплінгом [6, арк. 2].

Розвиток продуктивних сил усередині країни та початок промислового перевороту, що відбувався в Російській імперії, вимагали зміни законодавства відповідно до потреб часу. Маніфест 1812 р., що ознаменував становлення системи законодавства у сфері промислової власності, багато в чому не узгоджувався з потребами часу. В умовах промислового перевороту імперія потребувала залучення нових технологій. Їхнім джерелом були як власні технічні ініціативи, які треба було охороняти й упроваджувати, так і західноєвропейські технології, власники яких хотіли бачити ефективну систему охорони патентних прав. Такі основні завдання постали перед розробниками нового закону. Положення 1833 р., по суті, новим законом не стало, у його основу покладено Маніфест 1812 р. з усіма недоліками та доповнено окремими новими статтями, які все ж давали змогу сприймати Положення 1833 р. як новий нормативний акт. За своєю юридичною конструкцією Положення 1833 р., як і маніфест, складалося з 6 розділів.

Новацією стала поява ще одного об'єкта правової охорони – технічного вдосконалення. Положення 1833 р. вводить

тісний авторський зв'язок між винаходом та винахідником. Наголошено, що винятковий привілей може просити тільки особа, яка створила винахід, відкриття чи вдосконалення. Незмінними лишилися і критерії охороноздатності поданих пропозицій. На думку П. Афанасєвої, у законодавстві був новий критерій (§ 9) неочевидності [7]. Критерій новизни пропозиції в Положенні 1933 р., як і в маніфесті 1812 р., мав збірне значення: винахід уважали новим, якщо він не був описаний та не ввійшов до вжитку в Російській імперії. Водночас, упровадження пропозиції за кордоном не стало перешкодою для видання привілею в Російській імперії, але за умови, якщо на таку пропозицію не був виданий патент за кордоном. Фактично, новизна підтверджувалася наявністю чи відсутністю патенту й фактів використання пропозиції до видання привілею [8, с. 160].

Істотно ускладнилися вимоги до складання заявки згідно з п. 11, потрібно було описати формулу винаходу (у сучасному розумінні). Необхідно було зазначити всі подробиці, формулу винаходу та елементи, що допомагали з'ясувати сутність винаходу, креслення, які давали змогу без проблем відтворити винахід фахівцями.

Після ухвалення положення запроваджено своєрідне державне регулювання винахідницької творчості. Привілей видавали в тій галузі промисловості, яка була провідною для уряду, зокрема, в оборонній сфері. Наприклад, у 1868 р. на озброєння прийнято однозарядну гвинтівку американського винахідника Х. Бердана, удосконалення якої проведене А. Горловим та У. Гуниусом. Ця гвинтівка перебувала на озброєнні аж до 1891 р. [9, с. 21–22].

Як і в Маніфесті 1812 р., у новому законі не конкретизували умови охороноздатності поданої пропозиції, основним критерієм залишався критерій корисності. Використання такого критерію, як основний, призводило до надуживань й отримання привілеїв на заздалегідь непатентоздатні пропозиції, у яких новизна була відсутня. Наочним прикладом слугує видання привілею міщанинові Клюкіну, який винайшов спосіб добування соди з трав, а не з поташу. Цей спосіб був відомий раніше, але на нього видали привілей, оскільки такий процес отримання соди запобігав вирубуванню лісів. Також привілей міг бути виданий лише за наявності в пропозиції винаходу, відкриття чи вдосконаленням. Зокрема, у 1843 р. мануфактурна рада постановила видати привілей купцю Парману на влаштування закладу, у якому мало проходити лікування п'янками для здешевлення доступу хворих до такого лікувального засобу [8, с. 155].

Майже до середини XIX ст. монополієне право на винахід і монополію у виробництві чи у використанні пропозиції отожднювали, відрізнити їх було вкрай складно, що засвідчує численна кількість виданих привілеїв. Наприклад, штаб-ротмістер Писарев просив видання монополії на введення між Петербургом і Москвою колісниць, які мали широкі колеса й менше руйнували дороги. Більшість ради проголосувала проти такої пропозиції, однак деякі члени висловили окрему думку про її новизну. Міркування підтримав Микола I, оскільки пропозиція запобігала руйнуванню доріг.

У суспільній правосвідомості формувалося розуміння наслідків видання монополій, що витлумачували як певний вид господарської діяльності, який приносив прибуток його власникові з сумнівною користю для держави та суспільства. З огляду на це, у правових і владних колах сформувалася думка про небезпечний її характер [7]. На кінець 40-х рр. XIX ст. привілей розуміли як нововведення, що дає користь промисловості

в умовах технічного перевороту, має значущість, тому потребує підтримки. Наслідком зміни правосвідомості стало те, що на початку 50-х рр. мануфактурна рада скоротила кількість виданих монополій. Остання монополія була видана в 1869 р. провізору Добровольському на виготовлення в Полтаві штучних мінеральних вод [8, с. 157–158].

Негативним явищем стало те, що привілеї видавала не одна установа, а кілька. На думку А. Пиленка, причиною цього стало те, що привілеї повинні були сприяти розвиткові якогось конкретного напрямку промисловості. Розгляд і видання привілеїв перебували в компетенції Міністерства внутрішніх справ, Департаменту мануфактури і торгівлі Міністерства фінансів, Департаменту землеробства і сільської промисловості Міністерства державного майна, Медичної ради. Спробу розмежувати компетенцію підвідомчих справ зроблено в 1841 р. і 1851 р., але навіть після цього залишалися спірні питання. Така невизначеність стала полем для надуживань. Наприклад, після кількох відмов Міністерства фінансів щодо патентування звичайного «насоса» патент на «насос для сільського господарства» був виданий Міністерством державного майна [8, с. 168].

Для з'ясування ступеня новизни пропозицій запроваджували попередній розгляд заявки. Заявник подавав документи до Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, що видавав свідоцтво про прийом заявки до розгляду. На початкових етапах перевірка пропозиції проходила в спеціалізованих установах, куди надходили матеріали заявки. Багато часу витрачали на пересилання документів і забюрократизовані процедури розгляду. Інколи листування міністерства й різних установ, які перевіряли пропозицію, тривало роками. Згодом для перевірки пропозиції вводили спеціальні п'ять посад експертів. Згідно з § 13, 14, у мануфактурній раді досліджували новизну, корисність винаходу, потенційний вміст чогось шкідливого для здоров'я населення. На відміну від Маніфесту 1812 р., у Положенні 1833 р. було ліквідоване право першості. Якщо раніше на подані схожі пропозиції привілеї видавали першому заявнику, то згідно з Положенням 1833 р. привілеї у разі суперечки щодо першості не видавали загалом нікому (§ 16) [7]. На нашу думку, це було негативним явищем і кроком назад в еволюції патентного законодавства, оскільки право першості в поданні заявки є ключовим і в сучасному патентному законодавстві. Поява такого положення породжувала безліч надуживань у сфері недобросовісної конкуренції. Знаючи про потенційну цінність пропозиції, суб'єкт господарювання, який конкурував, міг внести подібну пропозицію, запобігаючи виданню привілею. Справи з розгляду заявки тривали роками, тому була велика ймовірність, що хтось у період розгляду пропозиції створить схожий винахід, отже, привілеї міг не отримати ніхто.

Після вивчення заявки та її відповідності вимогам щодо пропозицій ухвалювали рішення. У разі позитивного схвалення матеріали заявки публікували, однак це правило часто порушували. Так, привілеї генерал-ад'ютанта Шиллера був виданий з умовою, що матеріали зберігатимуться в запечатаній формі до кінця терміну дії привілею. Існували випадки, коли привілеї зберігався в таємниці до моменту, коли власник не отримає закордонний патент. Зокрема, А. Пеленський наводить такий приклад: привілеї Кобизева був опублікований із застереженням про те, що детальний опис винаходу не поміщається через

незрозумілість креслень, а креслення не подані через їхню численну кількість [8, с. 171].

Суттєве значення для реалізації прав патентовласника мав розділ 4, де схарактеризовано обов'язки власника привілею. Загалом, умовно їх можна поділити на три категорії. Основним обов'язком було введення привілею в дію. Власник привілею зобов'язаний був не пізніше як чверть терміну дії привілею почати використовувати винахід і повідомити про це департамент, інакше привілеї анулювали (§ 27). Також на власника привілею поклали обов'язки сплати коштів. Основним обов'язком стало те, що власник привілею повинен був у чинному порядку повідомляти департамент про зміни та вдосконалення винаходу, на який виданий привілеї. Варто зазначити, що за недотримання останнього обов'язку санкції не передбачали.

Висновки. Маніфест 1812 р., а згодом Положення 1833 р. умовно можна вважати першими патентними законами Російської імперії, які були наближеними до патентного законодавства європейських країн. Основним недоліком вказаного законодавства були факультативність видання привілею, отожднення привілею й монополії, що були кардинально різними поняттями, однак у суспільній свідомості виняткові права, надані привілеєм, сприймали як монополію. Відсутність централізованості в розгляді заявок і виданні привілеїв призвела до бюрократизації й затримування цього процесу. Серед позитивів варто виокремити зародження критеріїв патентоздатності. Водночас, домінування критерію корисності робило можливим отримання привілею на заздалегідь непатентоздатні в сучасному розумінні пропозиції. До інших позитивів належала завуальована поява критерію неочевидності, який давав змогу виокремити справді нові пропозиції. Безперечно, позитивним моментом стало закріплення обов'язку власника привілею запровадити його у виробництво.

Література:

1. Васковська Т. Промисловий зразок як об'єкт правової охорони / Т. Васковська // Питання інтелектуальної власності: зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 4 – С. 274–278.
2. Катков В. О привилегиях (патентах) на промышленные изобретения / В. Катков. – Х. : Типография «Печатное Дело», 1902. – 229 с.
3. О привилегиях на разные изобретения и открытия в художествах и ремеслах : Манифест // Свод уставов Российской империи. – 1830. Собрание первое. – Т. XXXII (1812-1815). – С. 355–356. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003821609#?page=356>.
4. Орлов В. У истоков российского патентного права. Первые законодательные и нормативные акты о выдаче привилегий на изобретения в Российской империи / В. Орлов [Електронний ресурс] // Изобретательство. – Т. 3. – № 10. – 2003. – С. 5–9. – Режим доступу : <http://www.nkj.ru/archive/articles/4887>.
5. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 1. – Оп. 295. – Спр. 12418.
6. ДАКО. – Ф. 1238. – Оп. 1. – Спр. 50.
7. Афанасьева В. Патентное право в России первой половины XIX в. Положение о привилегиях 1833 г. // Внешнеторговое право. – 2008. – № 1 Текст документа [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w.pc-forums.ru/b10824.html>.
8. Пиленко А. Право изобретателя / А. Пиленко. – М. : Статут, 2001. – 688 с.
9. Черничкина Г. Исторические тенденции становления и развития дореволюционного российского законодательства, регулирующего правовую охрану изобретений военного назначения / Г. Черничкина // История государства и права. – 2010. – № 1. – С. 21–22.

Ивашенко В. А. Формирование российско-имперской модели патентного права в первой половине XIX в.

Аннотация. В статье проанализированы один из этапов формирования института патентного права в Российской империи. Автором раскрыты основные шаги и процесс выработки законодательства, которое регулировало изобретательские правоотношения в украинских землях, входивших в состав Российской империи. Освещены механизмы регулирования изобретательских правоотношений. Показан процесс эволюции критериев патентоспособности изобретений.

Ключевые слова: Российская империя, законодательство, изобретение, открытие, технические усовершенствования, привилегии.

Ivashchenko V. Formation of the Russian-imperial model of patent law in the first half of the 19th century

Summary. The article analyzes one of the stages of the formation of the Institute of Patent Law in the Russian Empire. The author outlines the main steps and the process of drafting legislation that regulates the inventive legal relationship in the Ukrainian lands that were part of the Russian Empire. The mechanisms of regulation of inventive legal relations are covered. The process of evolution of criteria of patentability of inventions is shown.

Key words: Russian empire, legislation, invention, discovery, technical improvement, privileges.